

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ РОЗВИТОК КЛАСОВО-СТРАТИФІКАЦІЙНИХ ТЕОРІЙ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ

ГОНЧАРОВ Ю. В.

доктор економічних наук

ЩЕРБИНА І. В.

аспірант

Київ

З часу здобуття українською державою незалежності кожен уряд та всі політичні партії у своїх програмах діяльності на майбутні періоди наголошують на визначальній ролі в розвитку суспільства середнього класу. Переважна більшість учасників суспільних процесів декларують прагнення побудови громадянського суспільства навколо інтересів найбільш освіченої, незалежної, ініціативної верстви населення – середнього класу. Сьогодні дана категорія дуже широко використовується, як у соціології, так й економічній літературі, тобто, і суспільство, і наука залишаються класово орієнтованими.

Покращення показників соціально-економічного розвитку в Україні за останні 5 – 10 років не зняло питання про середній клас. Він, при тому, що більшість сімей вже вважають себе небідними, так і залишається недосяжним, його питома вага в структурі населення в Україні зростає дуже повільно і все ще мала – від 10 до 15%.

Дискусійним залишається і питання визначення критеріїв приналежності громадян і домогосподарств до соціальних прошарків і класів, насамперед, – до середнього класу, оскільки самі класи також стратифіковані (розділені на підкласи). Так, уже сьогодні все популярнішим стає розподіл середнього класу на «старий» і «новий». Перша підгрупа в інноваційних економіках демонструє тенденцію скорочення і включає фермерів, дрібних і середніх підприємців. До нових представників відносять менеджерів, службовців, науковців, висококваліфікованих спеціалістів. Це пояснюється все більшою роллю НТП та інтелектуального капіталу в економічному розвитку. При віднесенні особи до середнього класу критерій освіти та унікальних знань і умінь вищий на перше місце [1, с. 10].

Таким чином, проблема класів у суспільстві стає все глобальнішою, зачіпає навіть розвинені економіки Західної Європи. Актуальність її зростає як з позицій пересічних громадян, так і науковців – соціологів та економістів.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., розвиток вітчизняної соціологічної та економічної науки набуває найбільшого зростання. Методологічно та методично перспективними виявилися спроби визначити нерівності між категоріями населення в доступі до основних життєвих можливостей та шансів. У центрі досліджень – соціально-економічні проблеми консолідації в Україні середнього

класу як основної опори і носія інтересів розбудови ринкової економіки і громадянського суспільства [2, с. 369 – 371]. Особливого значення такі дослідження набувають в умовах переходу суспільства до постіндустріальної епохи або економіки знань, що відзначається суттєвими зрушеннями в соціальній структурі.

Сучасна економічна та соціологічна науки намагаються вивчити причини кризи людського розвитку на глобальному рівні і закласти теоретико-методологічні основи її подолання. Різні наукові школи та вчені визначають проблематику соціально-економічних досліджень по-різному. Ці відмінності пов'язані, перш за все, з тим, що акцент робиться на різних сторонах життя соціальної спільноти: економічній діяльності, поведінці та відносинах тощо.

Класи і підкласи, які формують об'єкт даного дослідження, також є свого роду спільнотами, які мають певні ідентифікаційні особливості. Відповідно, їх дослідження – важливе завдання, хоча науково обґрунтоване та суспільно усвідомлене виділення останніх відбулося порівняно недавно – менше, ніж 200 років тому.

Як логічно припустити, класи належать до великих соціальних груп. Поняття соціальних класів вперше було вжито як засіб пояснення історичних процесів французькими істориками періоду Реставрації. В Англії термін «середній клас» був поданий у 1766 р. в «Оксфордському словнику англійської мови» і протягом наступного століття поступово набував свого сучасного розуміння. Більш поширеним, з огляду на рівень життя переважаючої частини населення в цей період, був термін «lower class» – клас бідняків [1, с. 10].

Перехід до індустріальної епохи з посиленням розподілу праці сприяв тому, що категорія «клас» почала все ширше застосовуватися по відношенню до соціуму. Найбільш розвиненої форми і широкого вжитку це поняття набуло в марксизмі, де під класами розуміють великі групи людей, що різняться за їхнім місцем у певній історичній системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва та роллю в суспільній організації праці, а значить, – і за способами отримання й розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють.

Виконання різних ролей в економіці, спричинене суспільним поділом праці, і, відповідно, становище, в якому перебувають внаслідок цього домогосподарства, – основа класової стратифікації. Право приватної власності ж закріплює таке становище в суспільстві.

Проаналізувавши погляди К. Маркса [3], можливо виділити такий розширений перелік критеріїв визначення соціального класоутворення:

- ✦ загальна позиція в економічному способі виробництва;

- ✦ специфічний спосіб життя;
- ✦ посилення класової свідомості та, як наслідок, – конфлікт міжкласових інтресів, що посилює стратифікацію;
- ✦ соціальні відносини і спільності, що виходять за місцеві та регіональні межі (наприклад, життя англійського пролетаря за великим рахунком не сильно відрізняється від життя німецького, так само, як порівняно однакове в різних регіонах однієї країни);
- ✦ політична організація.

Проте Марксова модель залишалася занадто простою для пояснення складностей стратифікації, що несло небезпеку для капіталістичних суспільств Заходу. Спроба згладження її протиріч та суперечностей здійснена М. Вебером, який, всупереч К. Марксу, не вважав організацію економіки основою стратифікації. Він виділив три основні компоненти нерівності:

- 1) *майнова нерівність*, що в цілому переключається з позицією К. Маркса (породжує економічні класи);
- 2) *пошана і повага або статус та престиж*, яким користується людина в соціумі, що не завжди могло залежати від достатку (породжує статусні групи або підкласи);
- 3) *влада* (породжує політичні партії).

Клас за М. Вебером – формація, яка визначається подібністю шансів до отримання благ, які можна реалізувати або не реалізувати на ринку (який виступає регулятором відносин). Таким чином, конфлікт класів не заперечується, але сприймається як природне явище, як конкуренція, характерна для ринкових відносин [4].

М. Вебер поділяє соціум на клас буржуа, власників та на «негативно привілейований клас», куди він відносив тих, хто не має ні власності, ні кваліфікації, яку можна запропонувати на ринку (люмпенізований пролетаріат). Між двома даними полюсами вперше виокремлюється категорія «середній клас», що складається як із дрібних власників, так і з людей, здатних запропонувати на ринку свої навички й уміння (ремісники, селяни, чиновники).

Виділення М. Вебером третьої страти – «середнього класу» стало основою побудови подальших стратифі-

каційних моделей у західній соціології та економіці, менш конфліктних, в яких діє принцип «соціальних ліфтів».

Питання класовості починають розглядатися і з філософської точки зору. Так, наприкінці XVIII ст. американський видавець, дипломат і винахідник, Президент США Б. Франклін (1706 – 1790) вперше сформулював етичні принципи поведінки, які виклав в «Автобіографії» [5]. Він перелічує 13 чеснот, які постійно й методично культивував у собі: помірність у їжі, небагатослівність, порядок, рішучість, ощадливість, любов до праці, щирість, справедливість, невибагливість, охайність, спокій, добродесність, скромність. Буржуа не тільки володіє, розпоряджається, привласнює, виробляє, а і є носієм певних навичок, стратегій поведінки, певного способу життя і мислення. Таким чином, відмінності у становищі в економічній системі мають доповнюватися розбіжністю в поглядах на світ і відмінністю у прийнятих стандартах життя.

Таким чином, вже до XIX – поч. XX ст. було закладено наукові основи використання терміна «соціальна стратифікація», а суспільство розглядається як класове, розмежоване на класи і страти.

Термін «*стратифікація*» (з лат. *Stratum* – прошарок, верства, *facere* – робити) був введений набагато пізніше П. Сорокіним для позначення соціальної нерівності і характеризує соціальний процес, у ході якого соціальні верстви виявляються нерівними між собою і відрізняються за правами, пільгами, авторитетом, престижем. Таким чином, соціальна стратифікація означає і процес розшарування суспільства на верстви, нерівні між собою, і саме це розшарування. Соціально нерівні верстви прийнято називати стратами. *Страта* – це соціальний прошарок індивідів, що різняться за своїм становищем у соціальній ієрархії суспільства.

Опираючись на наукові дослідження своїх попередників, сучасний американський соціолог Е. Гідденс виділив такі системи стратифікації, як рабство, касти, стани і класи, які охарактеризовано в *табл. 1* [складено за 6].

Таблиця 1

Стратифікаційні системи за Е. Гідденсом

Назва	Характеристика системи стратифікації
1	2
1. Рабство	Найбільш виражена форма нерівності, коли деякі індивіди буквально належать іншим як їхня власність
2. Касти	Включають категорії, що ранжуються за соціальним престижем (до поч. XX ст. в Індії налічувалося до 3000 різноманітних каст та підкаст). Загалом виділимо чотири найбільші касти в індійському суспільстві: 1. Брахмани – найвища каста жерців. 2. Кшатрії – військова та родова аристократія (престиж цієї касти поступово підвищувався і фактично вирівнявся із кастою брахманів; військова служба в Індії та Пакистані і сьогодні вважається найбільш почесним родом діяльності в суспільстві). 3. Вайш'я – каста общинників, переважно землеробів, згодом і торговців і деяких ремісників. 4. Шудра – найнижча каста неповноправних, залежних землеробів, ремісників, у давні часи – рабів (каста «недоторканих», тобто суспільно відторгнених)
3. Стани	Феодалні стани включали страти з різними обов'язками й правами: стан, який складався з аристократії й дворянства; стан, що складався з духівництва, котре, маючи більше низький статус, мало більші привілеї; «третій стан» – слуги, вільні селяни, торговці й художники

1	2
4. Класи	<p>Групи людей, що різняться загальними економічними можливостями, які впливають на їхній стиль життя; багатство разом із заняттям складає головну передумову класових розходжень.</p> <p>Основні класи: вищий, середній, робітники; у деяких індустріальних країнах четвертий клас – селянство.</p> <p>Восьмирівнева англійська стратифікаційна модель, прийнята у ХХ ст., передбачає виділення таких страт [7]:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) вищий менеджмент та фахівці; 2) середній та низовий менеджмент та фахівці; 3) проміжні професії; 4) малий бізнес та самозайняті особи; 5) низові управлінці та технічні співробітники; 6) частково кваліфіковані та службовці; 7) службовці; 8) тривалий час безробітні

Перші три типи стратифікації, як можемо побачити з даних у табл. 1, будуються на основі узаконеної нерівності, санкціонованої правом або релігією, сучасний класовий тип стратифікації реалізується через вплив економічних факторів на матеріальні обставини життя людей і неформальним, тобто неузаконеним.

Надалі розглянемо також деякі найбільш поширені у ХХ ст. теорії та їх вплив на методологію вирішення проблем класового поділу суспільства.

У післявоєнні роки із поширенням прикладної математики і статистики, кібернетики та теорії систем набуває особливого розвитку структурно-функціональний аналіз суспільно-економічних відносин Т. Парсонса і Р. Мертонса [8]. Суспільство з цих позицій – система функціонально взаємопов'язаних змінних, а аналіз будь-якого соціального процесу – це дослідження певної системи з ustalеними межами. Система повинна мати певну організацію та інституційні засоби, щоб успішно протидіяти порушенням цієї організації, вдаючись до примусу або переконання, а суспільні інститути мають бути відносно сумісні один з одним [9]. Будь-яка соціальна система повинна забезпечувати:

- ✦ раціональну організацію і розподіл матеріальних, людських і культурних ресурсів для досягнення цілей;
- ✦ визначення основних цілей і підтримання процесу їх досягнення;
- ✦ збереження солідарності в суспільстві;
- ✦ підтримання мотивації індивідів при виконанні ними соціальних ролей і усунення прихованих напружень у системі особистісної мотивації.

Основа формування класів у суспільстві як системі – строго функціональна (кожен індивід виконує певну економіко-соціальну роль). Скріплюючими елементами класової системи є релігія або світські ідеології. Менше з тим, подальший досвід показав, що, незважаючи на свою позитивну упорядковуючу роль, струнка структурна теорія класової стратифікації ввійшла у розходження із численними класовими конфліктами, що мали і продовжують мати місце у суспільстві. Вона цих протиріч в цілому не вирішувала.

Теорія соціального конфлікту Л. Козера – є своєрідною відповіддю прихильникам структурно-функціо-

нального аналізу та визначає конфлікт як один з найважливіших чинників соціально-економічного розвитку. У плюралістичних демократичних суспільствах конфлікти не приховуються, а є гармонійними процесами цільної взаємодії суспільних інститутів розвинутого конкурентного громадянського суспільства, за рахунок чого класова структура залишається стабільною. У той же час, такий підхід недостатнім чином враховував культурно-історичні особливості спільнот, у тому числі й особливості розвитку національних економік, наприклад – постсоціалістичних, як в Україні, де суспільний конфлікт так і не набули конструктивного характеру, а неефективність суспільних інституцій спричинила їх неконтрольований перебіг.

Близькою до позиції Л. Козера можна вважати й теорію соціального обміну, якої дотримувався Дж. Хоманс. На першому місці в ній стоїть проблематика узгодження мікро- та макросоціальних зв'язків. Процес соціальної рівноправної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми різних соціальних класів із відповідно різним трактуванням вигод. Її сприйняття в наукових і політичних колах сприяло інтеграції класів і відкритій взаємодії між представниками різних класів, характерній для західноєвропейського повоєнного суспільства у суспільстві. Це знайшло своє відображення, наприклад, у відкритті раніше привілейованих закладів і установ, недоступних для представників нижчих класів – елітних місць відпочинку, медичних та освітніх закладів; заборонених для бідних зон на транспорті тощо, що прискрило економічні зв'язки та рух грошових потоків на макрорівні (чого нині не відбувається в економіці України, натомість спостерігається процес відлучення значної частини індивідів від засобів потенційного класового зростання, таких як якісна освіта, підприємництво, місцеве самоврядування тощо) [2, 10, 11].

Своєрідний внесок в економічну теорію класової стратифікації внесли і прихильники психологічної теорії та психоаналізу (З. Фрейд, Е. Фромм). Ними обґрунтовується роль психічного розвитку як індивіда, так і групової психології у створенні соціальної структури суспільства [12]. Наприклад, негативні економічні зміни (зростаюча міць монополій і повоєнна інфляція) посилюють певні риси характеру: садистські і мазохістські устремління. Такі психологічні патології

у поєднанні із загальним виборчим правом сприяють утворенню тоталітарних, клептократичних суспільств і потенційно руйнують середній клас та економічні основи до його відтворення в майбутньому. Таким чином, відбувається руйнування моральних та етичних засад, якими повинне відзначатися суспільство середнього класу (згадаємо про 13 чеснот буржуа за Б. Франкліном, що вже були описані вище).

Протягом другої половини ХХ ст. відбуваються численні спроби «модернізації марксизму» та формування неомарксистської соціально-економічної теорії (А. Грамші, Д. Лукач, Р. Міллас, Н. Бірнбаум, А. Гоуднер) [8]. Каталізатором цих процесів стала низка нерозв'язаних соціально-економічних проблем і недовіра до ліберальної економічної політики (кризи середнього класу, гендерної нерівності – в країнах Заходу, ідеологізації суспільства – у соціалістичних). Відбувається переформатування категорій історичного матеріалізму і класової теорії К. Маркса з урахуванням досягнень в області структурно-функціонального аналізу суспільства. «Модернізація марксизму» сприяла більшому усвідомленню проблем сучасної соціологічної та економічної науки, зокрема її політизації, суб'єктивізму, навіть цензури. Саме прихильники даної течії одними з перших приділили увагу класово-соціальним проблемам постіндустріального суспільства або економіки знань.

Як можемо побачити, протягом ХХ ст. відбувається своєрідний розквіт соціо-економічних теорій, що відзначається різноманіттям методологій та розширенням кола аналізованих науковцями проблем. Зазначені вище теорії мали значний вплив на вирішення класових проблем суспільства, піднявши до того нерозкриті з них, такі як:

- ✦ управління економічними та соціальними конфліктами, усвідомлення їх корисності для суспільного-економічного розвитку;
- ✦ інтеграції представників різних класів у суспільстві;
- ✦ проблеми психічного, психологічного та фізичного здоров'я як окремих індивідів, так і цілих соціальних спільнот, впливу даного фактору на пропорційність розвитку соціально-економічних систем.
- ✦ зміну соціальної структури в умовах економіки знань чи постіндустріальної епохи.

Зазначені вище протиріччя у соціально-економічному розвитку людства підвели дослідників до проблем, які складно вписуються в традиційні економічні моделі та уявлення капіталістичної економіки, у подальшому вони будуть сконцентровані на викликах вже постіндустріального суспільства: диспропорцій в економіці на користь сфери послуг; праці та нових соціально-трудових відносин; доступності освіти та роль інтелектуальної власності в економічному зростанні й класовому поділі; іміграції та інтеграції мігрантів у західноєвропейську систему соціально-економічну систему тощо.

ВИСНОВКИ

Поширене сьогодні як в соціологічній, так і в економічній науці поняття «соціального класу» пройшло через тривалий шлях свого формування й еволюції. Зі зміною трактувань класів змінювалося й розуміння проблеми класового розподілу в суспільстві, ступінь її гостроти та актуальності. Найбільш яскравим вираженням розвитку наукової думки є зміни в трактуванні класоутворюючих критеріїв, відповідно, принципово різними бачаться і шляхи подолання нерівності у суспільстві. Так, виділення М. Вебером у протипагу К. Марксу страти «середній клас» і нових класоутворюючих чинників, як, наприклад, престиж, повага, влада, сприяло модернізації капіталістичного суспільства та згладженню протиріч в його розвитку. Надалі низка соціологів, філософів, економістів (зокрема П. Бурдьє, М. Кастельс, П. Друкер та ін.) підняли значне різноманіття питань соціально-економічного розвитку, та найголовніше – заклали підвалини класово-економічного аналізу в умовах постіндустріального суспільства або економіки знань, що є предметом подальших наукових досліджень за даною тематикою. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаров Ю. В. Підвищення питомої ваги та ролі середнього класу в структурі населення України: передумови, проблеми, перспективи: Препринт наукової доповіді / Ю. В. Гончаров, І. В. Щербина. – К.: ТОВ «Дорадо-Друк», 2010. – 66 с.
2. Жоль К. Соціологія: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / К. Жоль. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.
3. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – Т. 4. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955 – 1981.
4. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер. – М.: СОЦИС, 1994. – 148 с.
5. Франклин Б. Автобиография / Б. Франклин; [пер. с англ.]. – М.: Московский рабочий, 1998.
6. Гидденс Э. Социология: Учебник для студ. высш. уч. заведений / Э. Гидденс; [пер. с англ.]. – Челябинск, 1992.
7. Матеріали «Вільної інтернет-енциклопедії Wikipedia» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Social_structure_of_Britain#Upper_middle_class
8. Кучеренко В. Функціоналістська парадигма Р. Мертона в сучасному соціологічному дискурсі / В. Кучеренко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К., 2000. – № 4.
9. Городяненко В. Соціологія політики, політична соціологія або соціологія політичної сфери? / В. Городяненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К., 2003. – № 1.
10. Зборівський Г. Є. та ін. Введення в соціологію / Г. Є. Зборівський та ін. – М., 2004. – 592 с.
11. Піча В. М. Соціологія: підручник для студентів вищих закладів освіти / В. М. Піча. – Львів: Новий Світ 2000, 2005.
12. Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології / В. Танчер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К., 1998. – № 1-2.